

ATHEÏST OF EIGENZINNIGE

Spinoza nader bestudeerd

Grondlegger van de verlichting, boegbeeld van het atheïsme. Zo wordt Baruch Spinoza (1632-1677) door sommige historici gezien. Maar de werkelijkheid ligt wellicht genuanceerder. Dit wordt duidelijk door de teksten van Spinoza er zelf op na te slaan.

Jabik Veenbaas is auteur van *De Verlichting als kraamkamer* (Nieuw Amsterdam 2013).

Portret van Baruch Spinoza, schilder onbekend, 1665. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel.

Spinoza is een groot filosoof, maar de reputatie die hij tegenwoordig geniet, verliest de binding met de realiteit. Zo laat de beroemde historicus Jonathan Israel Spinoza in zijn lijvige boeken over de verlichting niet alleen uitgroeien tot de ruggengraat van het tijdperk, hij maakt de nobele brillenslijper uit Amsterdam ook haast in zijn eentje verantwoordelijk voor alles wat onze moderne samenleving bijeenhoudt. In *A Revolution of the Mind* (Nederlandse vertaling: *Revolutie van het denken*) karakteriseert hij hem als ‘de filosoof, die, meer dan welke andere ook, het fundamentele metafysische grondplan smeedde, de exclusief seculiere morele waarden, de cultuur van individuele vrijheid, democratische politiek en vrijheid van

denken en persvrijheid die vandaag de dag de definiërende kernwaarden vormen van het moderne seculiere egalitarisme...’ Die gedachte is op allerlei niveaus onjuist. Om te beginnen doet hij volstrekt geen recht aan de bron, dus aan het denken van Spinoza zelf.

Spinoza’s ‘metafysische grondplan’ was namelijk bepaald niet in alle opzichten premodern. Sterker nog, in het hart van zijn wijsbegeerte treffen we een gedachte aan die wortelt in de middeleeuwen en na de achttiende eeuw als museumstuk kon worden bijgezet. Dat is de gedachte dat je het bestaan van God kunt bewijzen. Spinoza geeft zijn godsbewijs definitief gestalte in het eerste deel van zijn hoofdwerk, de *Ethica*, dat dan ook de titel ‘God’ draagt. Het sleutelmoment van de bewijsvoering treffen we aan in het bewijs van Stelling 20. Spinoza zegt daar: ‘...datgene zelf dat het wezen van God uitmaakt, maakt tevens zijn bestaan uit, zodat dus dit en zijn wezen één en hetzelfde zijn.’ (Ik citeer uit de mooie vertaling die Nico van Suchtelen van de *Ethica* maakte.) Hij bedoelt dat een wezen dat in alle opzichten volmaakt is, beslist moet bestaan. Bestaan is namelijk volmakter dan niet-bestaan, en een wezen kan dus niet volstrekt volmaakt zijn zonder ook echt te bestaan.

Het type godsbewijs dat Spinoza hier gebruikt, werd bedacht door Anselmus van Canterbury, een scholastieke denker die leefde van 1033 tot 1109. Een dergelijk bewijs, waarbij het bestaan van God wordt afgeleid uit een begripsmatige redenering, wordt ook wel ‘ontologisch godsbewijs’ genoemd. Ook in de filosofie van Descartes duikt dit type godsbewijs op en Spinoza heeft het naar alle waarschijnlijkheid van hem geërfd. Veel denkers die het tijdperk van de verlichting inluidden waren nog gek op de godsbewijzen. Zelfs Locke, de grote empirist, die meende dat de mens al zijn kennis opdeed uit de ervaring, maakte een uitzondering voor de kennis van God en formuleerde een godsbewijs. De achttiende eeuw, de eeuw van de verlichting, de eeuw van de empirische wetenschap, maakte korte

KETTER?

metten met het godsbewijs. De beroemdste kritiek op de godsbewijzen vinden we wellicht bij Immanuel Kant, die op overtuigende wijze aantoonde dat die godsbewijzen op ongeldige redeneringen berustten. Kant zag ze als het product van het dogmatisch rationalisme van de zeventiende eeuw, van het denken dat te eenzijdig vertrouwde op de ratio en de nuchtere, empirische werkelijkheid veronachtzaamde. Maar Kant was niet de enige die kritiek leverde op dat dogmatisch rationalisme. De hele sfeer van het tijdperk der verlichting wordt in sterke mate bepaald door de kritiek op deze wijze van denken. Spinoza was een van de grote mikpunten van die kritiek, niet alleen bij Kant, maar bijvoorbeeld ook bij de Franse denker Condillac, een man die (zoals ik mijn boek *De Verlichting als kraamkamer* uitgebreid beargumenteer) veel invloed had op de grote Franse *Encyclopédie*, en die in zijn *Traité des Systèmes* vernietigend uithaalde naar het spinozistische systeem, omdat dat het schoolvoorbeeld vormde van een achterhaalde manier van denken.

WEGBEREIDER VOOR DE VERLICHTING

Spinoza vormde dan ook niet de ruggengraat van de verlichting. Wanneer je hem die positie toekent, veronachtzaam je de fundamentele kritiek die de verlichting op het zeventiende-eeuwse rationalisme had. Maar net als Descartes was hij wel een belangrijke wegbereider. En hij dankt die betekenis aan één boek in het bijzonder: het *Theologisch-politiek traktaat*, dat in 1670 verscheen. Spinoza was al in 1665 bezig met het boek. In een brief die hij schreef op 1 oktober van dat jaar, gericht aan zijn vriend Henry Oldenburg, maakt hij duidelijk hoezeer het ontstaan ervan gemotiveerd werd door de politieke actualiteit: 'De vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken; voor deze vrijheid die hier vanwege het al te grote gezag en de brutaliteit van de predikanten op alle mogelijke manieren wordt onderdrukt, wens ik met alle middelen op te komen.' In de Voorrede van het *Traktaat* treffen we dezelfde motivatie aan, al is hij hier positiever over de actuele politieke situatie: 'Ons is nu dus het zeldzame geluk ten deel gevallen, dat wij leven in een staat waarin een ieder de onbeperkte vrijheid is toegestaan om te oordelen en God te vereren zoals het hem goedgebeurt, en waarin niets als kostbaarder en dierbaarder wordt

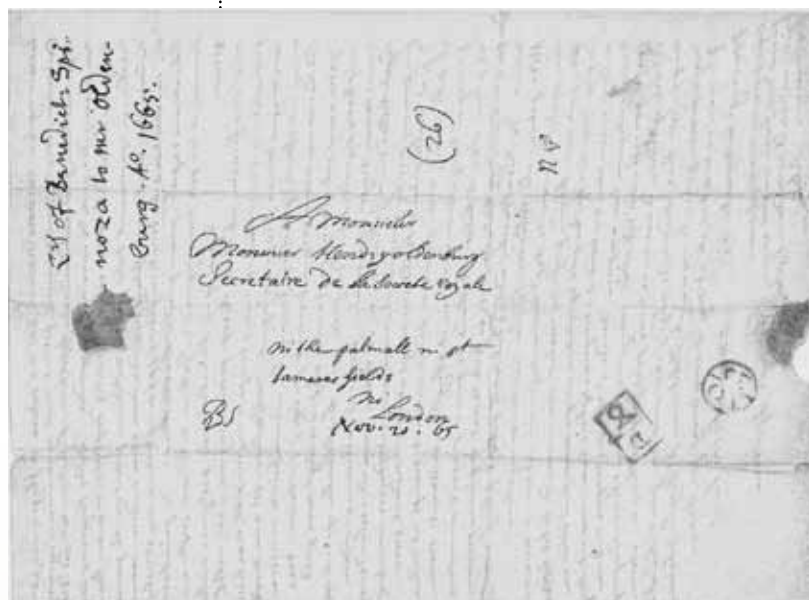

beschouwd dan de vrijheid.' (Ik citeer steeds uit de Nederlandse vertaling van F. Akkerman.) Vermoedelijk achtte Spinoza het politiek opportuun om in het boek een principieel positieve houding aan te nemen tegenover de regerende factie De Witt waarmee hij sympathiseerde. Spinoza neemt het op voor die kostbare vrijheid en stelt zich teweer tegen de mensen die haar bedreigen: de contraremonstrantse predikanten en theologen, die, zoals hij het in het *Traktaat* zelf formuleert 'fatsoenlijke mensen, die de gerechtigheid liefhebben, vervolgen omdat zij met hen van mening verschillen en niet dezelfde leerstellingen van het geloof verdedigen als zij'. Hij ziet hun leerstellige onverdraagzaamheid als levensgevaarlijk voor de veiligheid van de burgers en de stabiliteit van de staat. En hij wil dan ook aantonen, zo geeft hij in de Voorrede aan, dat de vrijheid van denken en spreken, in het bijzonder ►

De Mozes en Aäronkerk op het Waterlooplein in Amsterdam. Dit is de plek waar Spinoza opgroeide. De afbeelding is een ansichtkaart uit 1902.

Rechts: Monument voor Spinoza op de Zwanenburgwal in Amsterdam. Foto: Branko Collin. Onder: Een brief van Spinoza aan zijn vriend Oldenburg.

in godsdienstige zaken, 'niet alleen kan worden toegestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat zij bovendien slechts kan worden opgeheven samen met juist de vrede in de staat en de vroomheid.' Fundamentalistische theologen en predikanten dienen geen invloed op staatszaken te krijgen. Sterker, om de rust in de staat te bewaren, moet je hen kort houden. Want als ze te veel in de melk te brokkelen krijgen, ontstaat er binnen de kortste keren een religieuze dictatuur, een situatie waarin rechtschapen mensen worden vervolgd door schijnheilige schurken die in werkelijkheid 'antichristen' zijn. Vrijheid gaat niet alleen goed samen met een vreedzame, vrome samenleving, zonder die vrijheid is zo'n samenleving onmogelijk. Dat is de kernboodschap van het boek.

VRIJHEID ALS IDEEAAL

Het *Theologisch-politiek traktaat* was anoniem verschenen, met misleidende informatie over de drukker en de plaats van uitgave, maar het was al snel in de hele Republiek bekend dat Spinoza de auteur van het geschrift was. De inhoud van het boek was uiterst explosief. Met name de vrije omgang met de Heilige Schrift stuitte op felle kritiek. De verkoop kwam dan ook onmiddellijk onder druk te staan. In allerlei steden werd het boek uit de boekhandel gehaald, synodes spuwden hun gal. Al in 1671 werd het boek verboden in de provincie Utrecht. Uiteindelijk werd er in 1674 een algeheel verbod op het boek afgekondigd in de Nederlandse Republiek, door middel van een stadhoudelijk plakkaat. Desondanks verspreidde het *Traktaat* zich razendsnel door Europa. Halverwege de jaren 1670 werd het overal in Europa verkocht en gelezen. Hoe kon het *Traktaat* zo populair worden? Het vatte een kernprobleem van

het tijdperk, dat van de verhouding tussen religie en staat, met grote helderheid en eenvoud samen en voorzag dat probleem van een plausibele oplossing. Maar het boek deed meer dan dat alleen. Het plaatste dat probleem met de grootste eenvoud en vanzelfsprekendheid in het perspectief van een filosofie die alle facetten van het leven omvatte. Dat alles gebeurde in een zeer vloeiende, trefzekere stijl. Ook vandaag de dag nog leest het *Theologisch-politiek traktaat* haast als een roman (ik raad u dan ook aan om bepaalde passages te gebruiken in uw bovenbouw vwo- en gymnasiumklassen). De kerngedachten uit Spinoza's hoofdwerk, de *Ethica*, dat al voltooid was omstreeks de tijd dat Spinoza aan het *Traktaat* begon, zijn in het *Traktaat* zeer aanwezig. De politieke theorie wordt duidelijk verbonden met het hoofddoel van de menselijke ethiek zoals dat wordt geformuleerd in het slotdeel van de *Ethica*. Spinoza omschrijft dat hoofddoel in hoofdstuk vier van het *Traktaat* als 'de kennis en de liefde Gods'. In de *Ethica* wordt ditzelfde hoofddoel omschreven als 'de geestelijke liefde tot god', een liefde die de mens door kennis kan verwerven. De sleutelwaarheid van de Bijbel, zoals die in het *Traktaat* uit de doeken wordt gedaan, stemt met dat ideaal overeen. Dat is de universele goddelijke wet, die door Christus wordt geleerd, namelijk de liefde tot God, die kan worden gelijkgesteld aan de liefde tot de naaste. Die gedachte, afkomstig uit Mattheüs 22:37-39, komen we in het boek dan ook steeds weer tegen, bijvoorbeeld in hoofdstuk 12: 'Want uit de Schrift zelf begrijpen wij zonder enige moeite en dubbelzinnigheid dat haar hoofdsom is God lief te hebben boven alles en de naaste als zichzelf.' Bij het stadhuis van Amsterdam staat sinds 2008 een prachtig standbeeld van Spinoza, en in de sokkel van dat beeld is een regel uit het *Traktaat* gegrift, in enigszins verkorte vorm: 'Het doel van de staat is de vrijheid.' Mensen die deze woorden vandaag de dag lezen, zijn onmiddellijk geneigd om het woord vrijheid te verbinden met levensbeschouwelijke en religieuze tolerantie. En natuurlijk, Spinoza pleitte

in zijn *Traktaat* voor die tolerantie. In een democratische republiek vloeien staatsbelang en het belang van de burger in elkaar over. Het is daarmee de staatsvorm die het minst bedreigd wordt door oproer van binnenuit. De vrede duurt er het langst, de vrijheid van spreken en denken wordt er op een bestendige manier gewaarborgd. Maar vrijheid betekende voor hem meer dan dat alleen. Zowel het ideale levensplan van de mens als de ideale staat en de ideale samenleving stemmen met het in de *Ethica* geformuleerde hoofddoel overeen. De handelende mens bereikt zijn hoogste geluk en de hoogste vrijheid wanneer hij de 'geestelijke liefde tot god' bereikt. Wanneer Spinoza in het *Traktaat* verklaart dat hij de democratisch-republikeinse staatsvorm als ideaal beschouwt omdat die de menselijke vrijheid bevordert, dan bedoelt hij daarmee ook dat die staatsvorm de mens het best in staat stelt om tot zedelijke en spirituele volmaaktheid te komen.

ATHEÏST OF NIET?

Spinoza werd al op heel jonge leeftijd van atheïsme beticht en die beschuldiging is hem voortdurend blijven achtervolgen. Hij schreef het *Traktaat*, zoals hij zelf aangaf, onder meer uit ergernis over 'de mening die het gewone volk over mij koestert, dat niet ophoudt mij van atheïsme te beschuldigen; ik voel mij gedrongen ook die gedachte af te wenden zoveel als mogelijk is.' Maar het *Traktaat* heeft die gedachte bepaald niet kunnen wegnemen. Sterker, Spinoza werd met name als gevolg van dit werk door heel Europa al snel als de grote atheïstische boeman beschouwd. Vreemd genoeg lijkt Spinoza vandaag de dag nog steeds niet van dat etiket af te zijn. Aan het begin van dit stuk haalde ik een passage aan uit *A Revolution of the Mind* van Jonathan Israel, waarin hij de seculiere kernwaarden van onze hedendaagse samenleving direct verbindt met Spinoza's denken. Diens atheïstische perspectief lijkt door hem nog altijd als vanzelfsprekend te

worden beschouwd. Israel staat op dat punt overigens bepaald niet alleen. En dat heeft iets tragisch. Want God staat aan het begin en aan het eind van Spinoza's wijsbegeerte. Zijn wereldbeeld rustte op het bewezen bestaan van God en zijn ethiek mondde uit in de gedachte dat de mens de hoogste zaligheid bereikte door God lief te hebben. Spinoza was een gelovig mens. Op de keper beschouwd was hij christen, zij het op een volstrekt eigenzinnige manier. Dat kunnen we opmaken uit de in het *Traktaat* en daarnaast op tal van andere plaatsen geuite waardering voor de sleutelrol van Christus. Spinozakenner Klever zegt in zijn boek *Mannen rond Spinoza* over Jarig Jelles, een goede vriend met wie de wijsgeer samenkomsten van de Mennonitische collegianten bezocht: 'Zo kunnen wij met hem tegelijk Spinozist en christen zijn.' Er wordt te vaak vergeten dat dit ook geldt voor Spinoza zelf. Zijn staatkunde was al evenmin volstrekt seculier. Natuurlijk, hij keerde zich fel tegen elke vorm van dictatoriale theocratie. Maar hij was geen voorstander van de scheiding tussen kerk en staat. Hij vond dat de staat moest bepalen hoe de religieuze eredienst eruitzag. Hij vond bovendien '...dat het ook de taak van niemand anders dan de hoogste overheid is te bepalen op welke wijze eenieder zijn naaste met vroomheid moet koesteren, dat wil zeggen, op welke wijze eenieder gehouden is God te gehoorzamen,' dus dat de staat zeggenschap diende te hebben over de manier waarop de burgers hun godsdienst naleefden. Wel moest de godsdienstigheid in zo'n door de staat gecontroleerde kerk uitsluitend worden afgemeten aan wat de leden aan goede werken lieten zien. Van de innerlijke beleving van de godsdienst diende de overheid af te blijven. De atheïst Spinoza: een dwaze misvatting, gekoesterd door hedendaagse bewonderaars, die de filosoof te gretig voor hun eigen ideologische karretje proberen te spannen. ■

De synagoge van de Portugees-Joodse gemeenschap in Amsterdam, rechts, werd recht tegenover de hoogduitse synagoge gebouwd. Gerrit Berckheyde, ca. 1680. Collectie Joods Historisch Museum.

